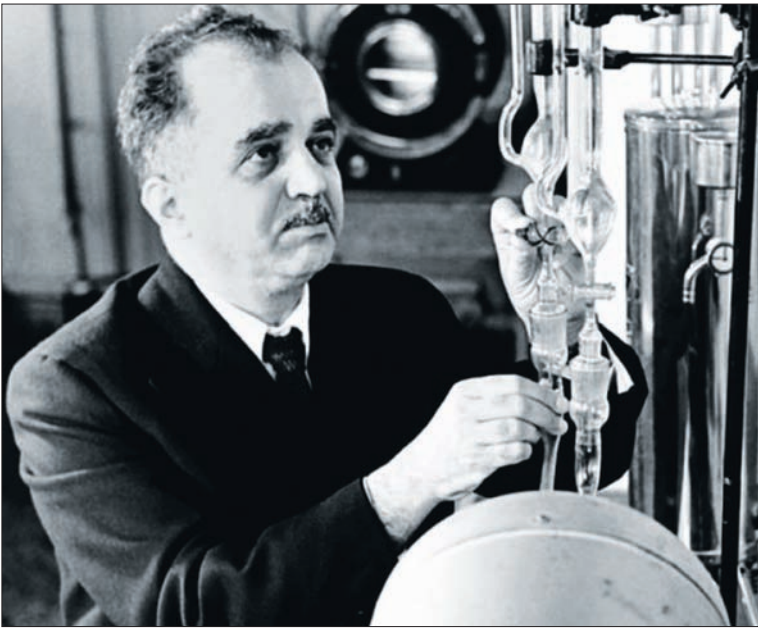

Yusif Məmmədliyev – 120

“Qara qızıl”ın mahir zərgəri

Azərbaycanlı alimin ixtirası, Böyük Vətən müharibəsində

BÖYÜK qələbəyə töhfə

Ulu Tanrı yurduumuzdan heç nəyi əsirgəməyib. Azərbaycana – doğma məmləkətimizə həm yeraltı, həm yerrüstü sərvətlər, həm də onu bütün dünyada şöhrətləndirən böyük dühalar, şəxsiyyətlər, zəka sahibləri bəxş edib. O zəka sahibləri ki, Azərbaycan elmini yüksəklərə qaldırmaqla, dünya elminə öz töhfələrini vermişlər. Elm aləmi bir qızıl üzükdürsə, onun dəyərlı gövhərləri alimlərdir. Belə qüdrətli alimlərdən biri də elm tarixində qara qızılın mahir zərgəri kimi tanınan və bəşəriyyətin elm tarixinə adı qızıl hərfilərlə yazılmış böyük Azərbaycan alimi, həmyerlimiz, qüdrətli zəka sahibi, elm korifeyi, böyük vətənpərvər, gözəl qəlbli insan, akademik Yusif Məmmədliyevdir.

Elmdə və həyatda yüksək zirvələr fəth etmiş, elmin şöhrət zirvəsinin uca pilləsinə güclü istedadı və titanik əməyi ilə yüksəlmiş dünyaşöhrətli alimimiz akademik Yusif Məmmədliyevin bu il 120 illiyinin qeyd olunması bizdə böyük qürur və iftixar hissi oyadır.

Yusif Heydər oğlu Məmmədliyev 1905-ci il dekabrın 31-də Ordubad şəhərində doğulmuş, yaşılıqlar diyarı, bağlı-bağatlı Ordubad təbiəti də onun ilk müəllimi olmuşdur. Uşaqlıqdan incəqəlbli, həssas və həmişə fikirlı görünən Yusif həm ailəsində gözəl tərbiyə almış, həm də torpağı şeirlə yoğrulən və böyük ədəbiyyatçıları ilə məşhur olan Ordubad mühitinə ədəbiyyata və elmə xüsusi həvəs göstərmişdir. Dil öyrənməkdə xüsusi istedadı olub. O uşaq yaşlarında vaxtsız həlak olan qardaşı İlyasdan fars, ərəb, türk dillərini, sonradan isə ingilis dilini də mükəmməl şəkildə öyrənib elmi məclislərdə bu dildə sərbəst çıxışlar etmişdi. Yusif Məmmədliyev rus və alman dillərinə də yiyələnmişdir. Məhz uşaqlıqdan hər şeyə böyük maraq göstərməsi sayəsində Yusif Məmmədliyev gələcəkdə ensiklopedik bilikli alim olmuşdur.

1918-ci ilin iyun ayında Ordubada daşnakların basqını xəbərini eşidən Hacı Heydər kişi ailəsini böyük itki (oğlu İlyas Arazı keçərkən suda boğulur) və xeyli çətinlikdən sonra Təbrizə gətirir və iki ilə yaxın müddətdə orada yaşamaqlı olurlar.

Təbrizdə bu zaman Azərbaycanın qəhrəman oğlu Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə demokratik inqilab baş verir, gənc Yusif də əlovlu vətənpərvərvin çıxışlarını dəfəllərlə dinləyərək xalqın azadlıq istəyinə hədsiz sevinirdi. Lakin mürtəcə şah rejiminin qanlı cinayətləri, inqilabın amansızlıqla yatırılması gənc Yusifi çox müəssir edir. Bundan sonra onların ailəsi 1920-ci ildə yenidən Ordubada köçür.

Və doğma Ordubadda ilk addımlarını atır. Yerli inqilab komitəsinin xahişi ilə Y.Məmmədliyev müəllim təyin edilir, ömrünün axırınadək müəllim amallı, müəllim vəzifəli qalır. Həm öz yaşdlarına, həm də yaşlı adamlara dərs deyir. Ordubadda ilk qadın məktəbini də Y.Məmmədliyev açır. 1923-cü ildə Bakıya gələn gənc Yusif ədəbiyyatçı olmaq arzusu ilə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Dil-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmaq istəyir, lakin kimyaya həvəsi və ona edilən tövsiyələri nəzərə alaraq kimyaçı sənətini seçir. Hələ tələbə ikən fərqləndiyinə görə 1924-cü ildə Azərbaycan ziyalıların 1 qurultayına nümayəndə seçilir və böyük mürüzə ilə çıxış edir. 1926-cı ildə Pedaqoji İnstitutu bitirdikdən sonra Gəncəyə təyinat alır. O, dərs dediyi uşaqlara kimyanı böyük həvəslə tədris edər və onlara belə nəsihət edirdi: “Özünüzdə axtarın, araşdırın, təbiətdə açılammış sirlər çoxdur. Daş-qaşla deyil, yalnız elmlə üstünlük əldə edə bilərsiniz, xalqımıza çox xeyir verərsiniz!”.

Məşhur akademikın azərbaycanlı tələbəsi

Axtarış həvəsi, öyrənmək ehtirası Yusif Məmmədliyevi 1929-cu ildə Moskva Dövlət Universitetinin (MDU) Kimya fakültəsinə gətirir. Məşhur alim, akademik N.D.Zelinskiyin tələbəsi olur. O gənc Yusifin istedadını görür, onu elmi işlə məşğul olmağa sövq edir. 1931-ci ildə MDU-nu bitirib Moskvanın kimya zavodlarının birində mühəndis işləyən Y.Məmmədliyevin üreyi isə daim vətəni Azərbaycanda idi. 1932-ci ildə o, indiki Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinə kafedra müdiri təyin olunur. Bir il sonra isə Bakıda indiki Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunda işə başlayır ki, burada laborantlıqdan, kiçik elmi işçidən akademikliyə qədər şərəfli yol keçir.

1938-ci ildə MDU Y.Məmmədliyevin neft qazlarının tədqiqi sahəsindəki sanballı işlərinə görə, dissertasiya müdafiə etmədən ona kimya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi vermişdir.

Y.Məmmədliyevin əsas elmi işləri neftin və neft qazlarının katalitik emalı sahəsindədir. O, müxtəlif karbohidrogenlərin katalizator işitirəki ilə xlorlaşdırılma və bromlaşdırılmasının yeni üsullarını təklif etmiş, neft qazlarını, xüsusilə də metanı əvəllər stasionar katalizator üzərində, sonralar isə qaynar təbəqədə xlorlaşdırmaqla karbon tetra xlorid, metil xlorid və s. qiymətli məhsullar alınması yollarını göstərmişdir. Aromatik, parafin və sikloparafin karbohidrogenlərini doymamış karbohidrogenlərlə katalitik alkillaşdırılma sahəsindəki tədqiqatı aviasiya yanacaqlarının yüksək keyfiyyətli komponentlərinin sənaye miqyasında sintezinə imkan vermişdir.

Y.Məmmədliyev benzolun aropilenlə alkillaşdırmaq yolu ilə izopropilbenzolun sintezi üsulunu işləyib hazırlamış, bu da İkinci Dünya müharibəsində aviasiyanın yüksək oktanlı yanacaq təmin olunmasına kömək etmişdir.

Yusif Məmmədliyev Bakı neftinin benzin fraksiyasının katalitik aromatikləşdirilməsi, yuyucu maddələr və silisium-üzvi birləşmələr alınması, piroliz məhsullarından plastik kütlə istehsalı və Naftalan neftinin təsir mexanizminin öyrənilməsi sahələrində də mühüm işlər görmüşdür.

Böyük elmi kəşf, yüksək mükafat

Xüsusilə Böyük Vətən müharibəsi dövründə Y.Məmmədliyevin xidmətləri misilsizdir. Müharibənin başlanğıcında müdafiənin nəhəng tələbatlarını ödəmək tapşırığı Yusif Məmmədliyevə həvalə olunur. Top mərmiləri və minaların hazırlanmasında partlayıcı maddələrin əsas komponenti olan toluol hasilatı prosesini ilk dəfə müəyyənləşdirib istehsalatda tətbiq etdirir.

Y.Məmmədliyev sovet kimyaçıları sırasında ilk olaraq Dövlət Müdafiə Komitəsinin daha bir sifarişini qısa müddətdə yerinə yetirərək yüksək oktanlı benzin istehsalını təmin etdi. Bakıda bunun üçün dəyəri 12 milyon manat olan zavod tikildi.

1941-1944-cü illərdə Bakı neft ayıranları cəbhəyə 12 milyon 42 min ton yüksəkkeyfiyyətli benzin verdilər. Bu elmi rəşadətə görə Yusif Məmmədliyev o dövr üçün yüksək mükafat olan “Lenin” ordeninə layiq görüldü. Y.Məmmədliyevin elmi kəşfləri və ixtiraları alimləri heyrətə gətirmişdi. Akademik N.L.Şuykin Yusif Məmmədli-

yevi kimyada yeni istiqamət “Alkillaşmanın kralı” adlandırıldı. Böyük xidmətlərinə görə, 1942-ci ildə kimya elmləri doktoru və professor adını almışdır.

Y.Məmmədliyev həm də istedadlı elm təşkilatçısı idi. Fitri təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik idi. Y.Məmmədliyevin istər akademiyamızın, istərsə də onun bir çox müəssisə və tədqiqat institutlarının açılmasında misilsiz xidmətləri olmuşdur.

Məlumdur ki, Azərbaycanda akademiya qonşu respublikalara nisbətən gec – 1945-ci ildə açılmışdı. Bu da qabaqcıl ziyalıları Üzeyir Hacıbəyovu, Səməd Vurğunu, Yusif Məmmədliyevi, Mir Əsədulla Mirqasımovu, Mirzə İbrahimovu və bir çoxlarını narahət edirdi. Moskvadan akademikliyə namizəd olan kadrları və müxtəlif elmi-tədqiqat institutlarını yoxlamaq üçün böyük bir komissiya gəlir. Nəhayət, sorğu-sual meydanına bəstəboy Yusif Məmmədliyev girir. Bir neçə saat davam edən sorğu-sual və müzakirələrdən sonra SSRİ EA-nın prezidenti Komarov elan edir ki, təkcə Yusif Məmmədliyev kimi bir alimi olan respublikada akademiya açılmağa dəyər.

Kimya sahəsində ilk akademik

Beləliklə, Azərbaycanda Elmlər Akademiyası fəaliyyətə başladı. Y.Məmmədliyev kimya sahəsində ilk akademik seçildi. Həmin ildə böyük alim Neft İnstitutunu təşkil etdi və ilk direktoru oldu. 1947-ci ildə Azərbaycan EA-nın prezidenti seçildi. Onun elmi fəaliyyətində yeni daha məsuliyyətli və məhsuldar dövr başladı. Akademiyanın prezidenti olduğu 6 il ərzində (1947-1951 və 1958-1961) 20-dən çox azərbaycanlı alim “Lenin” və SSRİ dövlət mükafatına layiq görüldü.

1948-ci ildə onun təşəbbüsü ilə “Bilik” cəmiyyəti təşkil edilmişdir. 1948-1950, 1958-1961-ci illərdə cəmiyyətin Rəyasət heyətinin sədri olmuşdur. Y.Məmmədliyev 1951-1954-cü illərdə EA-nın fizika, kimya və neft üzrə akademik katibi işləmiş, 1954-1958-ci illərdə ADU-nun rektoru olmuşdur.

Yüksəkixtisaslı elmi kadrlar hazırlanmasında böyük xidməti olmuşdur. Y.Məmmədliyev SSRİ, ABŞ, İtaliya, Fransa, İngiltərə, Polşa, Monqolustan və b. ölkələrdə elmi qurultay, simpozium və konqreslərdə respublikamızı dəfəllərlə təmsil etmişdir. Onun ADU-dakı nümunəvi fəaliyyəti dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək “Qırmızı əmək bayrağı” və “Şərəf nişanı” ordenlərinə layiq görülmüşdür. Bir çox elmi müəssisələrin və SSRİ-də ilk olaraq Sumqayıt Sintetik Kauçuk zavodunun tikilməsi məhz Y.Məmmədliyevin adı ilə bağlıdır.

Y.Məmmədliyev elmin, mədəniyyətin bütün sahələrinə böyük diqqət və qayğı göstərmişdir. Onun Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasını açmaq ideyası da maraqla qarşılanmışdı. Rəsədxananın avadanlığının bir çoxu isə böyük məbləğdə pulla xaricdən alınmalı idi. 1959-cu ildə Y.Məmmədliyevin Almaniya rəsədxana üçün sifariş etdiyi böyük teleskop (diametri 2 m) Moskvaya gətirilir. Bundan xəbər tutan Ermənistan EA-nın prezidenti Moskvadakı A.Mikoyanla danışır ki, bu teleskop Ermənistandakı Byurakan Rəsədxanasına, oradakı köhnə teleskop isə Azərbaycana verilsin. Ermənilərin Moskvadakı böyük hamisi Mikoyan belə etməyə çalışır.

Moskvadan gələn teleqram, təcili uçuş

Bunu bilən SSRİ EA-nın prezidenti A.Nesmeyanov Y.Məmmədliyevə vəziyyət haqqında teleqram göndərir. Yusif Məmmədliyev iclas apararkən teleqramı alır. Tez iclası müavini M.Topçubaşova tapşırıb özü Moskvaya uçar. 3 gün sonra həmin teleskop qatarla Bakıya çatdırılır. Sonradan onun böyük uzaqgörənliyi ilə Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası (hətta yerini də özü müəyyən etmişdi) elm xəzinəsinə xeyli yeniliklər verdi.

Ədəbiyyatımıza, incəsənətimizə, görkəmli elm adamlarına və şairlərimizə qayğı ilə yanaşan Y.Məmmədliyevin təşəbbüsü ilə əlyazmaların qorunması üçün Əlyazmalar Fondu yaradılmışdır.

Y.Məmmədliyev böyük vətənpərvər alim idi. Azərbaycan vətəndaşı olması ilə fəxr etmiş, Azərbaycanın elmini ləyaqətlə təmsil edərək Azərbaycanın adını yüksəklərə qaldırmışdır.

Y.Məmmədliyev 1952-ci ildən Respublika Sülhü Müdafiə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin üzvü idi. Humanist amallı alim bu təşkilatda xeyli səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Sülhün carçısı kimi o, atom və nüvə silahlarının təhlükəsini qabaqcadan görürək nüvə enerjisinin ancaq sülh məqsədləri üçün bəşəriyyətə xeyrinə istifadə olunmasını təbliğ edirdi.

Y.Məmmədliyev mədəniyyətimizin vurğunu və yorulmaz təbliğatçısı idi. İncə zövqə və həssas qəlbə malik olan Yusif hələ kiçik yaşlarından ədəbiyyata meyl göstərər, Firdovsinin, Xaqaninin, Nizaminin, Sədinin, Füzulinin, Cavidin, Sabirin və başqalarının şeirlərini oxumaqdan yorulmazdı. Özü də ara-sıra şeirlər yazardı. Dünya ədəbiyyatında humanist ideyalar carçısı Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si, Sədi Şirazinin hikmətlərlə dolu “Gülüstən” və “Bustan”ı, Firdovsinin “Şahnamə”si onun ilham mənbəyi idi. Mirzə Sadiq Ordubadi, Mirzə Məmməd Ordubadi, İbrahim Ordubadi, Hacığa Fəqir Ordubadi, Məmməd Səid Ordubadi, Məhəmməd Tağı Sidiqi və s. görkəmli şair və yazıçılar yetişdirmiş, Ordubad şəhərində fəaliyyət göstərən “Əncüməni-şüəra” məclisi Y.Məmmədliyevin formalaşmasına və inkişafına güclü təkan vermişdir.

Səməd Vurğun: “Kaş ki, ədəbiyyatımızı Yusif Məmmədliyev kimi biləydim”

1955-ci ildə onun ədəbiyyatımıza böyük qayğısını və məhəbbətini ifadə edərək Xalq şairi Səməd Vurğun ADU-da çıxışı zamanı təvəzökarlıqla demişdir: “Kaş ədəbiyyatımızı, onun tarixini və problemlərini Yusif Məmmədliyev kimi biləydim”.

Dilimizə sonsuz qayğı bəsləyir və deyirdi: “Öz dilini incəliklərinədək bilməyənlərdən əsl xalq ziyahısı ola bilməz”.

Bir dəfə ABŞ-dən gəlmiş alim Nizami muzeyi ilə tanış olarkən əməkdaşdan bir eksponatın altındakı farsca yazını oxuyub ingilis dilinə tərcümə etməyi xahiş edir. Həmin əməkdaşın çətinlik çəkdiyini gören Yusif

Məmmədliyev dərhal irəli gəlib yazını oxuyub ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Bu zaman Amerika alimi təəccübünü gizlətmədən EA prezidentinin ensiklopedik biliyinə heyran olduğunu bildirmişdi.

Astronomiya ilə bağlı Yusif Məmmədliyevlə akademiklərin toplaşdığı bir məclisdə (İrəvanda) astronom Ambarsumyan arasında yarım saat davam edən sual-cavab hamını heyran qoyur. Sonda akademik, SSRİ EA-nın prezidenti təəccübünü gizlədə bilməyərək “Bu kimyaçı alim astronomiyanın müasir problemlərini belə dərindən haradan bilir?” sualına akademik yarızarafat, yangerçək belə cavab verir: “Vaxtilə ehtiyac məcbur etdiyi üçün bir az öyrənmişəm”.

Y.Məmmədliyev həm də elm tarixşünası idi. Bir çox tarixi həqiqətlərə söykənən proqnozlar vermiş və bunlar da özünü sonradan doğrultmuşdur.

Y.Məmmədliyev muğamlarımızın divanı idi. Musiqimizin, aşıq musiqisinin, incəsənətimizin və təbiətimizin vurğunu idi. Şəxsiyyətə pərəstiş dövrü illərinin ağır nəticələri az qala onu da tutacaqdı. Dəfəllərlə M.Bağırovla üzləşmə təhlükəsi olub. Öz dostları arasında tez-tez deyirdi ki, üç dəfə (1937, 1948, 1950-ci illərdə) real ölümün pəncəsindən çıxmışdır.

Y.Məmmədliyev böyük xeyirxah insan idi. Onun ən gözəl keyfiyyəti insanlara məhəbbət idi. Xasiyyətində, davranışında ən böyük gözəlliyi hikmətlə dolu sadəliyi, təvəzökarlığı idi. Y.Məmmədliyev gözəl ailə başçısı, səmimi, mehriban və qayğıkeş ata idi. O, övladlarını (3 qızı var idi) milli ruhda tərbiyə edər, gözəl nəsihətlər verirdi. Sonradan qızı Sevdə Məmmədliyeva filologiya elmləri doktoru kimi atasının alimlik yolunu davam etdirmişdi.

Y.Məmmədliyev istər rektor işləyəndə, istərsə də akademiyanın prezidenti olanda yolum Moskvaya, Leninqrada, Kiyevə düşəndə orada təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə görüşər, ehtiyaclarını öyrənib maddi və mənəvi kömək göstərirdi. Onunla çiyin-çiyinə işləmiş akademik M.Topçubaşov onu insanlıq möcüzəsi adlandıraraq deyirdi: “Yusif mənim üçün insanlıq, vətəndaşlıq və alimlik ölçüsüdür”.

“Xeyir işlər görməyə tələsin!” – Şərq müfəkkirinin bu kəlamı alimin həyat məramı idi. Akademik A.Mirzəcanzadə yüksək insani keyfiyyətlərini qiymətləndirərək deyirdi: “Əgər haçansa insanın xeyirxahlığını ölçmək üçün fiziki vahid tətbiq etmək lazım gələrsə, onu “IYM” – Yusif Məmmədliyevin insiaları ilə adlandırmaq lazımdır”.

Yusif Məmmədliyevin 90 illiyinə həsr olunmuş yubiley təntənəsində böyük nitqlə çıxış edən Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev akademikın həyat və fəaliyyətinin geniş təhlilini verib, Yusif Məmmədliyevin Azərbaycan elminin, dövlətçiliyinin püxtələşməsinə, inkişafına göstərdiyi misilsiz töhfəsini və misilsiz xidmətlərini vurğulayıb, yüksək qiymətləndirmişdir.

Nobel mükafatına təqdimat, erməni hiyləsi

Görkəmli alim, akademik Y.Məmmədliyev öz kəşflərinə və böyük elmi rəşadətine görə “Nobel” mükafatına təqdim olunacaqdı. Yəni də işdə “erməni barmağı” göründü. 1957-ci ilin dekabr ayının 29-da, səhər saat 10-da MK-nın Siyasi Bürosunun tam tərkibli iclasında N.S.Xruşşov üçüncü məsələ olaraq Y.Məmmədliyevin elmi kəşfinə keçən kimi bütün büro, MK üzvləri və namizədlər fəallıq göstərdilər, onun elmi işini “Əsrin hadisəsi” adlandırdılar. Ona dair sənədlərin Nobel Mükafatları Komitəsinə təqdim olunması qərarına bir neçə dəqiqə qalmış yenə də hər şey başqa yön aldı. Birdən iclasın ünvanına gəlmiş qəfil məktub üzə çıxdı. Bu məktubu MK katibliyi təqdim etmişdi. Məktubda Sovet Ordusu Arxa Təchizat İdarəsinin rəisi marşal Baqramyan və tank qoşunları generalı Babacanyan alimin misilsiz elmi nailiyyətlərini sözdə guya təqdir et-sələr də, hərbi sirləri özündə ehtiva etdiyinə görə sənədlərin Stokholma göndərilməməsinə məsləhət görürdülər.

Bununla da xalqımızın zəkalan tarixində layiq olduğu ilk Nobel mükafatı imkanının da düşmənlərimiz tərəfindən qarşısı alındı. UNESCO-nun 2005-ci ili “Yusif Məmmədliyev ili” elan etməsi dünyaşöhrətli Azərbaycan aliminə verilən böyük qiymətdir. Bizim bu gün də adı Aristotel, Eynşteyn, Nils Bor və Norbert Vinerlə yanaşı tutulan, dünya elmində kompüter sahəsində yeni ab-hava yaratmış professor Ələsgər Lütifzadə, 1960-cı ildə lazer texnologiyasını ilk olaraq kəşf etmiş professor Əli Cavan, 1970-ci ildə ultrasəsli canlı bioloji toxumaların (sümükklərin) qaynağı, kəsilməsi və birləşdirilməsi sahəsində kəşflər etmiş professor Elyaz Babayev və başqaları dünya alimləri içərisində öz sözlərini demiş, Azərbaycanı yüksəklərə qaldırmışlar.

Prezident İlham Əliyevin 28 fevral 2005-ci il tarixli Sərəncamı ilə böyük alim, akademik Yusif Məmmədliyevin 100 illik və 5 iyul 2025-ci il tarixli Sərəncamı ilə 120 illik yubileyinin qeyd olunması bir daha xalqımızın və dövlətimizin öz elminə və alimlərinə olan diqqət, qayğı və məhəbbətinin təzahürüdür.

Əyyar SƏFƏROV,

Ordubad rayon Əndəmic kənd tam orta məktəbinin direktoru